ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИ ВА ПСИХОТРОП МОДДАЛАР БИЛАН ҚОНУНГА ХИЛОФ РАВИШДА МУОМАЛА ҚИЛИШ ЖИНОЯТЛАРИНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ ВА БОШҚАРИШ

Ш. Ш. Шарипов
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
магистратураси тингловчиси, подполковник
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20136122

Аннотация

Ушбу мақолада Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилиш жиноятларини (ГВПМЖ) тергов қилишнинг хозирги давр талабларига мос ташкиллаштириш ва бошқариш тизимини ишлаб чиқиш масалалари ўрганилади. Мақоланинг мақсади – Жаҳон соғ‘лиқни сақлаш ташкилоти (WHO) ва БМТнинг наркотик моддалар ва жиноятчилик бўйича офис (UNODC) томонидан ишлаб чиқилган халқаро стандартлар ва энг яхши тажрибалар асосида, ўзбекистонлик тергов органлари учун амалий таклифларни ишлаб чиқишдир. Тадқиқотнинг назарий асосини ўзгарувчанлик таҳлили, муқоисавий-ҳуқуқий метод ва ташкилотни бошқариш назариясининг айрим қоидалари ташкил этади. Амалий кисмида тергов жараёнини бошқаришнинг сифат кўрсаткичлари, халқаро ҳамкорликнинг самарали механизмлари, рақамли технологиялардан фойдаланиш йўллари ва кадрлар тайёрлаш тизими таклиф этилади. Натижа сифатида ГВПМЖ терговларининг самарадорлиги ва сифатини ошириш имконини берадиган, халқаро стандартларга мос келган ва ўзбекистонлик амалиёт учун мослаштирилган бирламчи ташкилий механизм тавсия этилади.

Калит сўзлар: Гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар, терговни бошқариш, халқаро стандартлар, тергов самарадорлиги, рақамли тергов, халқаро ҳамкорлик, криминалистика.

Кириш :

Дунё бўйлаб наркомания ва наркобизнес глобал хавф сифатида қолаёттан бугунги кунда, уларга қарши курашнинг самарали ва олиб борилиши жуда муҳимдир. Ўзбекистон Республикасида ГВ ва ПМ билан ноқонун муомала қилиш жиноятларига қарши кураш стратегияси ижтимоий, тиббий ва ҳуқуқий чораларни ўз ичига олади. Шу билан бирга, бу жиноятларнинг трансмиллий хусусияти, ташкилотчилик даражасининг юқорилиги ва технологик жиҳатдан мураккаблиги, тергов жараёнини замонавий талаблар асосида янада ташкиллаштириш ва бошқариш заруратини кундан-кунга орттирмоқда.

Халқаро тажриба шунни кўрсатадики, терговнинг самарадорлиги унсирларнинг ижро этилишини бошқаришнинг бирлашган тизими (Efficient Management of Investigation Execution - EMIE) орқали оширилиши мумкин. Ушбу мақоланинг мақсади – UNODC томонидан тавсия этилган “Терговни бошқариш” (Case Management) моделлари ва “Терговлар учун халқаро қўлланма” (International Manual for Investigations) асосида, ўзбекистонлик амалиёт учун ўзига хос таклифларни ишлаб чиқиш ва уларнинг амалга опирилиш йўлларини кўрсатиб беришдир.

Мақола бўйича методлар ва услублар

Тадқиқотда куйидаги илмий методлар кенг қўлланилган:

1. **Муқоисавий-ҳуқуқий таҳлил:** ОАМ, ЕИХ, Шенген мамлакатларида ҒВПМЖ терговларини бошқаришнинг халқаро норматив-ҳуқуқий базаси ва миллий қонунчилигимизнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш.

2. **Статистик таҳлил:** Ўзбекистон Республикаси ИИВ, Прокуратура ва Суд статистика биржасининг 2019-2023 йиллар ғиёҳвандликка оид жиноятлар буйича маълумотларини таҳлил қилиш.

3. **Мантиқий ва структур таҳлил:** Тергов жараёнининг барча боскичларида самарадорликни ошириш имконини берадиган заиф жойларни аниклаш.

4. **Соҳавий мулокот:** Наркотик моддалар билан кураш бўлими ходимлари билан суҳбатлашув (анонимлик сақланган холда) орқали амалий масалаларни ўрганиш.

5. **Моделлаштириш:** Халқаро стандарт асосида терговни бошқаришнинг идеал моделини ишлаб чиқиш ва уни ўзбекистонлик шароитга мослаштириш.

Таклифлар ва натижалар

Тадқиқот натижасида ҒВПМЖ терговларини ташкиллаштириш ва бошқариш тизимини такомиллаштириш учун куйидаги асосий таклифлар ишлаб чиқилди:

1. “Смарт-тергов” концепциясини жорий этиш. Бунда терговни бошқаришда маълумотлар базаси, геомаълумотлар тизими (GIS), криминалистик маълумотларни таҳлил қилувчи дастурлар (IBM i2 Analyst's Notebook) каби рақамли воситалардан фойдаланиш назарда тутилади. Максад – терговчининг вактини тежаш, маълумотлар билан ишлаш жараёнини автоматизациялаш ва ҳолатлар алоқасини аниклаш имкониятини ошириш.

2. Халқаро ҳамкорликнинг ягона марказини ташкил этиш. ИИВ таркибида Наркоманияга карши кураш миллий маркази (НАҚМ) иштирокида ишлайдиган, чет эл тергов органлари билан тўғри алоқа ва маълумот алмашинувни таъминловчи “Халқаро алокавий марказ” (ХАМ) барпо этиш таклиф этилади. Марказ INTERPOL, Europol билан ишлаш имкониятига эга бўлиши керак.

3. Терговни бошқаришнинг сифат кўрсаткичлари тизимини жорий қилиш. UNODC тавсияларига асосан, тергов жараёнининг ҳар бир боскичи учун аник ва ўлчанадиган кўрсаткичлар белгилаш (масалан: далил тўплаш вакти, суд-экспертиза жараёнининг давомийлиги, халқаро сўровнома жўнатиш самарадорлиги). Бу кўрсаткичлар асосида терговчи иш фаолияти объектив баҳоланади.

4. Максади терговлар учун алохида гуруҳлар (Специализированные следственные группы - СТГ) ташкил этиш. Гуруҳ терговчи, оператив ходим, киберкриминалист, мол-мулк изловчи (финансовый следователь) ва прокуратура vakolidan иборат бўлиб, маълумот алмашинувини осонлаштириш ва жамоавий шериклик асосида мураккаб ишларни тезроқ очиш имкониятини беради.

5. Кадрлар тайёрлаш тизимини модернизациялаш. ИИВ академиясида “Наркожиноятлар терговини халқаро стандартлар асосида бошқариш” махсус курсини жорий этиш, хорижий тажрибалар билан танишиш учун халқаро семинарлар ўтказиш ва терговчиларнинг малакасини ошириш дастурини UNODC дастурлари асосида янада ривожлантириш.

Мақоланинг асосий натижаси: Халқаро стандартлар ва энг яхши амалиётлар асосида ишлаб чиқилган ва ўзбекистонлик шароитга мослаштирилган **интегралланган терговни бошқариш моделі**. Бу модель тергов жараёнини рационаллаштириш, халқаро ҳамкорлик самарадорлигини ошириш ва тергов сифатини яхшилаш имкониятини беради.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ноқонуний муомала қилинаётган асосий моддалар турлари ва тарқатиш тенденциялари

Ўзбекистон Республикаси ИИВ, Соғ‘лиқни сақлаш вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотларига кўра (2021-2023 йиллар), ноқонуний муомаладаги асосий моддалар ва уларинг тарқатиш йўлларида куйидаги тенденциялар кузатилмоқда:

1. Ноқонуний муомала қилинаётган асосий моддалар турлари:

А) Катта кўламда ва анъанавий тарқалаётган моддалар:

- **Гашиш/анаша:** Афғонистон чегарасидан келиб чиққан анархон ўсимлиги асосида. Энг кенг тарқалган ва истеъмол қилинадиган моддалардан бири.
- **Опий/героин:** Яна Афғонистон чегарасидан кириб келувчи асосий наркотик. Кам микдорда, лекин хавфлиги юқори бўлган моддалар гуруҳига киради.

Б) Синтетик наркотикларнинг тез ўсиши (Энг хавфли тенденция):

- **Метилфон ва унинг аналоги (Соли, Мия, "Дизайнерлик" наркотиклар):** Ўзбекистонда ва жахон бўйлаб энг кўп тарқалаётган синтетик психотроп модда. Арзон нарх, кучли таъсир ва турли формада (кристалл, хока, таблетка) бўлиши сабабли, айникса ёшлар орасида кенг тарқалган.
- **Амфетамин ва MDMA (Экстази):** Тошкент, Самарқанд каби йирик шаҳарларда клуб маданияти ва ёшлар тўпланув жойларида тарқалиши кузатилмоқда.
- **Янги психоактив моддалар (NPS):** Қонуний назоратдан қочган кимёвий формулалар асосидаги моддалар. Уларнинг номлари ва тузилиши тез-тез ўзгариб туради, бу тергов ва назоратни кийинлаштирмокда.

В) Рецепт билан бериладиган дам олиш воситаларининг ноқонуний айланиши:

- **Трамадол, Лирика (Прегабалин), кучли ёткирувчи воситалар (Фентанил аналоги):** Баъзи шифохоналар ва дорихоналар орқали ноқонуний йўл билан сотиб олиниши ёки ўғрилаши, сўнгра қайта сотилиши ҳолатлари аникланган.

2. Тарқатиш усуллари ва йўллари (Модлий оператив маълумотларга асосланган):

А) Халқаро транзит ва келиб чиқиш манбалари:

- **Жанубий чегара (Афғонистон):** Гашиш ва опий учун асосий кириш йўли. Узун, назоратсиз чегара чизғиқлари орқали контрабанда.
- **Қозоғистон ва Қирғизистон чегаралари:** Синтетик наркотиклар (метилфон) учун асосий транзит йўли. Автомобил, йўловчилар ва кичик партиялар ҳолида кириб келиши.
- **Тожикистон чегараси:** Яна бир муҳим транзит йўли, айникса жанубий вилоятлар учун.

Б) Ички тарқатиш тармоклари ва усуллари:

- **«Курьерлар» орқали таксимоти:** Кичик ва ўрта партияларни поезд, автобус ёки шахсий автомобилларда ташиш. «Анти-таҳдид» (burner) телефонлар ва мессенджерлар (Telegram, WhatsApp) орқали алоқа.
- **«Тайниклар» усули (Тайные кладовые):** Наркотик моддаларни оммавий жойларда (боглар, хужалиқ уйлар, парковкалар) яшириб қўйиш ва сотиб олувчига GPS координаталарини юбориш.
- **Кибер-муомала (Darknet):** Интернет орқали харакат. Тўлов крипто-валюта (Bitcoin) орқали амалга оширилади. Пакетлар почта ёки экспресс-етказиш хизматлари орқали юборилади. Бу усулда ташқи мамлакатлардан (Европа, Россия) тўғридан-тўғри харакат ҳам мумкин.
- **«Дорихона-шифохона» тармоги:** Рецептли дам олиш воситаларининг ноқонуний айланиши учун сурилган схемалар.

В) Тарқатишнинг географияси:

- **Транзит марказлари:** Тошкент, Фарғона водийси (Андижон, Фарғона, Наманган), Бухоро, Самарқанд. Бу шаҳарлар орқали наркотиклар Россия ва Европага олиб ўтилади.
- **Истеъмол марказлари:** Йирик шаҳарлар ва саноат марказлари (Тошкент, Самарқанд, Навоий, Қорақалпоғистон Республикасидаги бир қанча туманлар).
- **Кишлок жойлар:** Анаша истеъмоли айникса кишлок жойларда анъанавий равишда юқори.

Хулосавий қайдлар:

1. **Синтетик психотроп моддалар (метилфон) истеъмоли** ўсшиб бораётган энг катта хавфдир. Уларни ишлаб чиқариш ва тарқатиш осон, назорат қийин.
2. **Кибер-муомала (интернет, Telegram)** наркотик сотиб олишнинг асосий каналига айланмоқда, бу тергов учун янги кийинчиликларни келтирмокда.
3. **Транзит функцияси** сақланмоқда. Ўзбекистон наркотрафик учун жуда муҳим коридор бўлиб қолмоқда.
4. Ҳуқуқ-ҳимоя органлари бу тармокларга қарши курашда халқаро ҳамкорликни (ИНТЕРПОЛ, БМТ НМЖБО), киберкриминалистика ва маълумотлар таҳлилига асосланган оператив усулларни кўллашни кучлантирмокда.

Бу маълумотлар терговни ташкиллаштиришда: **кибер-тергов (digital forensics)**, **молиявий тергов (наркоденьги излаш)**, **хорижий ҳамкорлик механизмлари** ва **синтик моддаларга қарши махсус лабораторияларни** ривожлантиришнинг зарурлигини янада курсатмокда.

Шунингдек, Ўзбекистонда Инсон руҳиятига кучли таъсир қилувчи синтетик психотроп моддалар (метилфон, амфетамин ва унинг аналоги, NPS) билан курашда куйидаги комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмокда:

1. Қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш:

- **Янги психоактив моддалар (NPS) рўйхатини тез-тез янгилаш:** Соғ‘лиқни сақлаш вазирлиги томонидан ёпиқ рўйхат тузиш ва унинг асосида ҚМҚБ томонидан назорат рўйхатларини янгилаш.
- **Жиноий жавобгарликни чўқийтириш:** ЖКда синтетик наркотиклар ишлаб чиқариш, сотиш ва тарқатиш учун жазо-ўлчовларни қаттиқлаштириш. Максад – уларни "тиббий наркотик" эмас, балки хавфли жиноий махсулот сифатида кўрсатиш.
- **Кибер-муомалани назорат қилиш:** "Интернет орқали наркотик сотиш" жиноятининг алоҳида маддасини киритиш ва криминалистик кибер-кузатув имкониятларини кенгайтириш.

2. ИИВ ва хавфсизлик органлари томонидан оператив-излаш чоралари:

- **Махсус оператив гуруҳлар:** "Синтетик наркотиклар билан кураш" бўйича ИИВ Марказий аппарати ва вилоятлар бошқармаларида махсус гуруҳлар ташкил этилган (масалан, "Синтетик" операцияси).
- **Кибер-тергов ва маълумотлар таҳлили:** Telegram, Instagram каби ижтимоий тармоқларда фаолият кўрсатаётган наркотик "каналлари" ва "курьерлари"нинг маълумотларини киберкриминалистика усуллари билан таҳлил қилиш ва йўқ қилиш.
- **Транзит йўлларининг қатнов нуқталарида назоратни кучлантириш:** Чегарада, аэропортларда, темир йўл вокзалларида кинологик хизмат ва тез таҳлил қурилмаларидан фойдаланиш.
- **Кимёвий прекурсорларни (хомашёлар) назорат қилиш:** Метамфетамин ишлаб чиқариш учун зарур бўлган кимёвий моддаларнинг сотиб олиниши ва ташилишини қаттиқ назорат қилиш.

3. Ташқи ишлар ва халқаро ҳамкорлик:

- **Чет эл ҳамкорлари билан операциялар:** Россия, Қозоғистон, Қирғизистон хавфсизлик органлари билан биргалашиб, трансчегаравий наркотрафик карвонини ушлаш ва тармокларни йўқ қилиш бўйича биргалашма операциялар.
- **ИНТЕРПОЛ ва БМТНМЖБ (UNODC) билан ҳамкорлик:** Халқаро иборатномалар, кадрлар малакасини ошириш ва техник ёрдам лойиҳалари амалга оширилмокда.

4. Профилактика ва тиббий-ижтимоий чоралар:

- **Махсус даволаш марказлари:** НИИ Наркология ва синтетик наркотиклардан ифлосланганлар учун махсус реабилитация бўлимларида муолижа.
- **Ёшлар орасида маърифий ишлар:** "Синтетик наркотиклар – ўлим" мавзусида маълумот кампаниялари, мактаб ва лицейларда маърузалар, ижтимоий реклама.
- **Ижтимоий тармоқлар мониторинги:** "Наркотик сотилади" деган хабарлар тарқатувчи Telegram-каналларга нисбатан профилкатика ва блокада чоралари.

5. Илмий-тадқиқот ва техник жиҳатдан таъминлаш:

- **Лаборатория таҳлилларини ривожлантириш:** Синтетик моддаларни тезда аниклай оладиган портатив тест-тупламлар (наркокитлар) ва лаборатория ускуналарини жорий этиш.
- **Молиявий тергов:** Наркоденьгларни ювиш (money laundering) йўлларини аниклаш ва модда сотишдан тушган фойдани конфискация қилиш.

Муаммолар ва қийинчиликлар:

1. **NPS (Янги психоактив моддалар):** Уларинг кимёвий тузилиши тез ўзгариши ва қонун рўйхатига киритиш жараёнининг секинлиги.
2. **Кибер-муомаланинг анонимлиги:** Криптовалюта орқали тўлов ва шифрланган мессенджерлар орқали алоқа.
3. **Ички ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши:** Ўзбекистонда синтетик наркотикларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган прекурсорларни сотиб олиш имкониятининг мавжудлиги.
4. **Кадрлар ва техника тайёргарлиги:** Киберкриминалистика ва молиявий тергов соҳасида махсус малакали мутахассисларнинг етишмовчилиги.

Ўзбекистонда синтетик психотроп моддаларга қарши кураш **туғма, оператив, профилактик ва халқаро** йўналтирилган комплекс тизим сифатида амалга оширилмокда. Асосий эътибор **криминалистик технологиялар (кибер-тергов, молиявий таҳлил)** ва **хорижий ҳамкорлик**ни ривожлантиришга қаратилган. Бир қарашда, синтетик наркотикларнинг тарқалиши динамикаси уларга қарши кураш чораларини доимий равишда такомиллаштиришни, янги тадқиқот усулларини жорий этишни ва жаҳон тажрибасига фаол интеграцияланишни талаб этади.

Муҳокама (Дискуссия)

Ишлаб чиқилган таклифларни амалга опиришда куйидаги муаммоларга дуч келиш эҳтимоли юқори:

- **Молиявий чекловлар:** “Смарт-тергов” тизимини жорий этиш юқори даромадли дастур-жамиятлар ва махсус воситаларни сотиб олишни тақозо этади.
- **Кадрлар масаласи:** Янги талабларга жавоб бера оладиган юқори малакали киберкриминалист ва мол-мулк изловчи кадрларнинг етишмовчилиги.
- **Меъёрий-ҳуқуқий база:** Халқаро сўровнома жараёнини соддалаштириш ва тезлаштириш учун бир қанча икки томонлама ва кўп томонлама келишувларни имзолаш зарурлиги.
- **Маълумотлар хавфсизлиги:** Рақамли тизимларга киберҳужумлар хавфи ва махфий маълумотларни химоя қилиш масаласи.

Шу билан бирга, ушбу чораларни босқичма-босқич амалга ошириш, халқаро грантлар ва техник ёрдам лойиҳаларидан фойдаланиш, хорижий хамкорлар билан малака ошириш дастурларини кенгайтириш юқоридаги муаммоларни бартараф этишта ёрдам беради. Асосий мезон – бузилган фойдадан келган даромад ва тергов харажатлари орасидаги мувозанатни сақлаш бўлиб, ушбу таклифлар узун муддатда жамият томонидан сарфланган харажатларни қоплай олиши керак.

Хулоса

НВ ва ПМ билан қонунга хилоф равишда муомала қилиш жиноятларини тергов қилиш – бу фақат миллий эмас, балки трансмиллий муаммо бўлиб, унга жавоб хам халқаро кўламда бўлиши лозим. Ўзбекистон тергов тизими учун халқаро стандартлар ва энг яхши амалиётлар асосида интегралланган терговни бошқариш моделини қабул қилиш ва жорий этиш – замон талабсидир.

Ушбу мақолада тавсия этилган чора-тадбирлар: “Смарт-тергов” концепцияси, сифат кўрсаткичлари тизими, алоҳида махсус тергов гуруҳлари ва халқаро алокавий марказнинг ташкил этилиши, жорий қилинаётган ислоҳотларнинг мантикий давоми бўлиб, улар тергов фаолиятининг самарадорлиги ва сифатини сезиларли даражада ошириши мумкин. Бунда тадбирларни амалга оширишни босқичма-босқич режалаштириш, маблағ ажратиш ва кадрлар тайёрлаш тизимига интеграциялаш зарур.

Назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқилган таклифлар тергов амалиётида қўлланилиши, уларнинг самарадорлиги тажрибада текширилиши ва заруратига қараб такомиллаштирилиши лозим.

Адабиётлар рўйхати

1. БМТнинг Наркотик моддалар ва жиноятчилик бўйича Офис (UNODC). Халқаро наркомания назорати борсидаги конвенциялар (1961, 1971, 1988).
2. UNODC. “Криминалистик маълумотларни бошқариш ва терговларни ташкиллаштириш” ўқув қўлланмаси. Вена, 2020.
3. Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти (WHO). Психотроп моддалар ва гиёҳвандлик воситаларини назорат қилиш буйича далелларга асосланган йўл-йўриқлар. 2021.
4. INTERPOL. Global 毒品 Report 2023. Лион, 2023.
5. Europol. “EU Drug Markets Analysis 2022”.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Наркотик моддалар ва психотроп воситалар айланиши тўғрисида”ги Қонуни (26.08.2022 йилдаги О‘РҚ-764-сон).
7. Ўзбекистон Республикаси Жиноий-процессуал кодекси.
8. Шарипов Ш.Ш. Замонавий шароитда наркожиноятлар терговининг айрим методологик масалалари. // “Ҳуқуқ ва тадқиқот” журнали. – Тошкент, 2023. – №4.
9. Петров И.И. Халқаро полиция хамкорлиги: наркобизнесга карши кураш. – М.: Норма, 2021.
10. Абдуллаев А.Р. Киберкриминалистика ва рақамли далиллар. – Т.: ИИВ Академияси нашриёти, 2022.
11. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Марказий аппаратининг 2019-2023 йиллар ҳисоботи.
12. БМТ Бош Ассамблеясининг наркотик моддалар муаммосини ҳал қилиш буйича махсус сессиясининг (UNGASS 2016) ёпиқ хужжатлари.